

Yapılış, Yazılış ve Kullanılışları Bakımından

BİRLEŞİK KELİMELER

Mustafa ÖZKAN

İnsan oğlu sözle anlaşmaya başladığından beri yeni kelimelere ihtiyaç duymuştur. Medeniyet seviyesi yükselip kültür alış verişleri arttıkça yeni ve yabancı kavramlara karşılık bulmak gerekmiştir. Bu bakımdan her dil sürekli olarak yeni kelimeler türetme yoluna gitmiştir.

Dilde türetme ise, dilin her hangi bir unsurundan çeşitli ekler yoluyla yeni unsurlar oluşturma ve birden fazla unsurun belirli kalıplar çerçevesinde bir araya gelmesiyle, değişik kavramların anlatımını sağlama yoludur.

Eklemeli diller adı verilen dil tipinin güçlü bir örneğini oluşturan Türkçe'nin zengin bir ek kadrosu vardır. Türkçe'de yeni kelimeler türetmeye yarayan bu dil birliklerinin sayısının 100'e yakın (96) olduğu tesbit edilmiştir (bk. Bk. Doğan Aksan, *Türkçe'nin Gücü*, Ankara 1987, s. 30). Bu özelliği ona yeni kelimelerin türetilmesinde oldukça geniş imkânlar sağlamaktadır. Türkçe'de yeni kavramları karşılamaya ve yabancı kavramların aktarılmasına yarayan bir anlatım biçimi de "birleştirme" adı verilen yoldur. Türkçe'nin en eski dönemlerinde bile rastlanan (kara budun, usal kişi, kıl kudhruk, tayrik er, sü başı; Kültigin, İltiriş, İlbilge gibi) bu anlatım biçiminin bu gün Türkiye Türkçesi'nde önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

1. Birleşik Kelime Kavramı

Birleşik kelimeler, dilimizin söz dizimi kurallarına bağlı olarak, kelimelerin bir takım belli kalıplara girmeleriyle meydana gelirler. Bu kalıplar, birden fazla kelimenin yeni bir anlam ifade etmek üzere bir birlerine yaklaşmaları ile şekillenen kelime gruplarıdır. Bu oluşumda tek başlarına ayrı anlamlar taşıyan kelimeler, tek bir kavramı karşılayacak biçimde, anlamca kaynaşmış durumdadırlar. Bu kaynaşmada kelimeler, aralarına yapım eki, çekim eki veya her hangi bir kelime giremeyecek kadar kalıplaşmaya uğrarlar. Kalıplaşmaya uğrayan kelimeler arasındaki ilgi devamlı olup, bu tür kelimeler genellikle belirtme gruplarının özel bir anlam için tek kelime gibi kullanılmalarından meydana gelirler.

2. Birleşik Kelimelerin Oluşumu

A. Anlamca Kaynaşma

Birleşik kelimelerde esas olan anlamca kaynaşmadır. Ancak bu anlamca kaynaşma her birleşikte derece derecedir. Birleşği meydana getirenlerden her biri kendi anlamını koruyabildiği gibi, bunlardan biri veya her ikisi kendi anlamını yitirmiş de olabilir. Şunu da hemen belirtmek gerekir ki, birleşiklerde asıl olan, derecesi ne olursa olsun, kelime grubunun bir anlam bütünlüğü kazanmış olmasıdır. Bu bakımdan anlam bütünlüğü kazanmış olan her kelime grubu, bir birleşik kelime olarak değerlendirilir.

a) Birleşği meydana getiren unsurlardan her ikisi de kendi öz anlamını yitirmiş olabilir. Bu tür birleşiklerde benzetme yönü ön plandadır. Bu gün Türkçe'de benzetme yoluna dayalı olarak nesnelere ad olan pek çok kelime türetilmiştir. *asılmış adam* (Çiçekleri asılmış insana benzeyen ve köklerinden salep çıkarılan bir bitki), *aslan kuyruğu* (Eskiden hekimlikte terletici olarak kullanılan bir bitki), *at kuyruğu* (1. Genellikle nemli yerlerde yetişen ve ilâç olarak kullanılan bir bitki, 2. Genç kızların saçlarını başlarının arkasına toplayarak yaptıkları saç biçimi), *havva ana eli* (Küçük beyaz çiçekli bir bitki), *harman dalı* (Bir çeşit zeybek oyunu), *kedi gözü* (1. Taşların arkasındaki kırmızı renkli işaret lambası, 2. Yollarda ışık vurduğu zaman parlayan trafik lambası), *kuş burnu* (Yaban gülü ağacı ve bunun meyvesi), *teke sakalı* (Kökleri sebze olarak kullanılan bir bitki) vb.

b) Birleşği meydana getiren kelimelerden biri gerçek anlamını yitirmiş olabilir. Bazan birinci unsur gerçek anlamının dışında kullanılır: *adam otu* (Patlıcan cinsinden, geniş yapraklı pis kokulu bir bitki), *at kestanesi* (Çiçekleri kokulu bir ağaç), *atlı karınca* (İri bir karınca türü), *ince hastalık* (Verem), *testere balığı* (Burnu uzun ve iki yanı testere gibi dişli olan, köpek balığına benzer iri bir balık), *tespih böceği* (Karada, nemli yerlerde yaşayan, dokunulunca top biçimini alan, kök ve meyvelerle beslenen bir böcek türü) gibi.

Bazan da ikinci kelime gerçek anlamı dışında kullanılır: *ala bacak* (Ayağı sekili at), *sarı asma* (Parlak sarı tüylü, kara kuyruklu bir kuş türü), *sarı göz* (Rengi altın sarısı olan, Atlantik Okyanusu'nda ve Akdeniz'de yaşayan bir balık), *yedi kardeş* (Büyük Ayı'yı meydana getiren yedi yıldız), *yeşil baş* (Tüyleri mavi, beyaz, kara, kahve rengi, erkeğinin başı yeşil renkli bir yaban ördeği) gibi.

c) Birleşği oluşturan her kelime kendi öz anlamını korumuş da olabilir: *akar su*, *ağrı kesici*, *ala karga*, *beyaz peynir*, *çerkez tavuğu* (Tavuk, hindi gibi kumes hayvanlarının etinden yapılan ve salçasına dövülmüş ceviz, biber katılarak hazırlanmış bir yemek), *çiğ köfte* (İyice dövülmüş çiğ etle ince bulgura biber, soğan, maydanoz, salça katılarak bulgur yumşayıcaya kadar yoğrulup pişirilmeyen yenen köfte), *gül yağı* (Güllerin ımbikten çekilmesiyle elde edilen gül suyunun üstünde toplanan yağ), *hamam böceği*, *iş birliği*, *kara dut*, *odun kömürü*, *pazar yeri* gibi.

B. Şekil Bakımından Kaynaşma

Birleşik kelimelerden bir kısmı, anlamdan başka biçim bakımından da kalıplaşmaya uğrayabilir. Bu kalıplaşma genellikle kaynaşma, ünlü düşmesi veya ünlü çatışması gibi ses olaylarının ve kullanım sıklığının etkisiyle değişik şekil unsurlarının kaynaşıp bir tek kelime haline gelmesi biçiminde olur. Dilimizde örnekleri pek fazla olmayan bu birleşikler bitişik yazılırlar: *güllaç* < gullü+aş, *sutlaç* < sütlü+aş, *nasıl* < ne+asıl, *niçin* < ne+için, *oysa* < o+ise, *neyse* < ne+ise, *öyleyse* < o+ile+ise, *böyle* < bu+ ile, *şöyle* < şu+ ile, *kahvaltı* < kahve+altı, *peki* < pek+iyi, *pazartesi* < pazar+ertesi, *cumartesi* < cuma+ertesi, *kaynana* < kayın+ana, *kaynata* < kayın+ata, *çöreo tu* < çörek+otu, *nesne* < ne+ise+ne, *bıldır* < bir+yıl+dır, *birbirine* < biri birine, *bidüziye* < bir+düziye, *haminne* < hanım+nine *bilezik* < bilek+yüzüğü gibi.

3. Birleşik Kelime, Deyim, Ata Sözü İlişkisi

Dilimizde *birleşik kelime* ve *deyim* terimleri çok defa karıştırılmaktadır. Önce şunu belirtmek gerekir. Birleşik kelime yapı bilgisiyle (morphology), deyim ise anlam bilgisiyle (semantic) ilgili bir terimdir.

Birleşik kelime, ayrı anlamları olan birden çok kelimenin yeni bir kavramı karşılamak üzere belli kalıplar içinde kaynaşmasıyla oluşur. Meydana gelen bu yeni kelime, anlam bakımından birleşikte yer alan kelimelerin tek tek anlamlarına bağlı olabileceği gibi, birleşenlerden ayrı, başka bir kavramı daha güçlü ifade eden mecazlı bir anlam da taşıyabilir. Bu mecazlı anlatımlarda birleşik kelimeler deyimleşme özelliği gösterebilirler. Fakat bu anlamca deyimleşme, birleşiklerin asıl niteliklerini değiştirmez. Birleşik kelimelerle deyimler arasındaki farklı yönlerden biri de, birleşik kelimelerin daima belirtme gruplarından, deyimlerin ise yargı gruplarından meydana gelmeleridir.

Deyimler anlatım gücünü arttırmak için gerçek anlamı dışında bir anlamı bulunan kalıplaşmış kelime grubudur (abayı yakmak, pişmiş aşı su katmak, bir baltaya sap olmak, kılı kırk yarmak, dile düşmek, küplere binmek, elden düşme, ateş pahasına, kulağı delik gibi). Bununla birlikte tek kelimenin yan anlamında kullanılmasıyla oluşmuş deyimler de vardır (kaşarlanmış, akşamcı, gedikli, gözde gibi)

Kalıplaşmış söz gruplarından biri de ata sözleridir. Bunlar, atalarımızın uzun tecrübelerine dayanan hükümlerini bilgi, düşünce veya öğüt olarak düsturlaştırılan ve umumca benimsenen özlü sözlerdir. Ata sözleri kalıplaşmış olmakla birlikte, her biri bir hüküm bildirir. Bu bakımdan ata sözlerinin çoğu cümle halindedir. Ata sözleri belli bir kalıp içinde ifade edildiklerinden kelimelerin yerleri değiştirilemeyeceği gibi, çoğu zaman kelimelerin yerlerine başka kelimeler de konulamaz. Bununla birlikte ata sözleri söyleyiş, söz dizimi vb. bakımlarından zamanla değişikliğe uğrayabilir; hatta unutulup kullanılıştan bile düşebilirler: *Kurt komşusunu yemez* (Böri komşısını yimes). *Gözden irak olan gönülden de irak olur* (Gözden uzaklaşsa gönülden dahi uzaklaşır. Közden yırasa gönülden heme yırar).

Ata sözleri milletlerin kendi hayat felsefelerinin aksettiği birer ayna gibidir. Her milletin ata sözleri, o milletin düşünce ve yaşama tarzının tecrübeler sonunda, özlü sözler halinde ifadelenmiş şeklidir. Bu bakımdan ata sözleri milletlerin hayatıyla doğrudan doğruya ılıgilidir. Zira bu sözler hayatımızda doğrulanana kadar ata sözü değildir.

4. Birleşik Kelimelerin Yazılışı

Bu gün dilimizde birleştirme yoluyla meydana getirilmiş yüzlerce birleşik kelime mevcuttur. İfadeye büyük kolaylık sağlayan ve kelime dağarcığımızda geniş bir yer tutan bu kelimelerin nasıl yazılacağı, imlâmızın başta gelen ve henüz bir çözüme kavuşturulamamış en karışık meselelerinden biridir. Birleşik kelimelerden hangilerinin bitişik, hangilerinin ayrı yazılacağı konusunda bu güne kadar bazı kurallar konulmuş olmakla birlikte, bu kurallar kapsamlı, tutarlı ve sınırlayıcı olmadığı için herkes tarafından benimsenmemiştir. Bu yolda açık ve anlaşılır bir kural konulup ortak bir ölçü bulunamaması, kişileri kendi anlayışları doğrultusunda yazmaya yöneltmiştir.

Esasen birleşik kelimelerin ayrı ya da bitişik yazılmalarındaki tereddüt, "birleşik kelime" kavramına tam bir açıklık getirilememesinden kaynaklanmaktadır. Bir kısım araştırmacılar, birleşik kelimeleri anlamca kaynaşma dereceleri açısından, "birleşik kelime değeri kazanmış olanlar" ve "birleşik kelime değeri kazanmamış olanlar" diye ikiye ayırırlarken, bir kısım araştırmacılar da yalnızca şekil bakımından kaynaşmış olanları asıl birleşik kelimeler olarak kabul etmektedirler. Birleşik kelimelerde kavram bütünlüğü esas olduğundan, bu yapıdaki kelimeleri şekil değişikliği ile sınırlamak doğru değildir. Anlam bakımından da kaynaşmanın derecesi ne olursa olsun, sözlük değeri kazanmış olan her belirtme grubu bir birleşik kelime hükmündedir. Bu bakımdan birleşik kelimelerin yazılışlarını yapıları açısından ele alıp değerlendirmenin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

Bu güne kadar hazırlanan bir çok imlâ kılavuzunda birleşik kelimelerin genellikle bitişik yazılmaları esası benimsenmiş olmakla birlikte, bunlar da yine kesin kurallar olmayıp itibarî değerlendirmeler olduğundan yazılışta bir birlik sağlanamamıştır. Aynı yapıdaki bazı kelimeler bitişik yazılırken, bir kısmı da ayrı yazılmakta ve bunun sebebi açıklanamamaktadır. (meselâ: *birçok*, *birkaç* bitişik, buna karşılık *pek çok*, *pek az* ayrı; *olağanüstü* bitişik *olağan dışı* ayrı) Bunları yalnızca "dil duygusu"yla izaha kalkmak da bizi yanlış yapmaktan kurtaramaz. Bu anlayış yuzundendir ki bu konudaki imlâ anlayışımız son derece kararsız ve karmaşık bir durumdadır.

Başka dillerde de birleşik kelimelerin yazılışı tam bir esasa bağlanmış değildir. Meselâ Almanca'da birleşik kelimeler geniş ölçüde bitişik yazıldığı halde, Fransızca'da genellikle ayrı yazılmaktadır. İngilizce'de hem bitişik hem ayrı yazıldığı gibi, bazan da iki unsur arasına çizgi (-) konulmaktadır. Son

zamanlarda dilimizde de birleşik kelimelerin ayrı yazılmaları benimsenmiş görünmekle birlikte, bu eğilim de kurallar doğrultusunda değil, alışkanlıklar yönündedir. Oysa imlâmızı rayına oturtmak için alışkanlıkları kurallaştırmaktan çok, kuralları alışkanlık haline getirmeye ihtiyaç vardır.

Birleşik kelimelerden, birleşik isim hükmünde olanların, şekilce kaynaşmış görünmekle birlikte, bu eğilim de kurallar doğrultusunda değil, alışkanlıklar yönündedir. Oysa imlâmızı rayına oturtmak için alışkanlıkları kurallaştırmaktan çok, kuralları alışkanlık haline getirmeye ihtiyaç vardır.

Birleşik kelimelerden, birleşik isim hükmünde olanların, şekilce kaynaşmış görünmekle birlikte, bu eğilim de kurallar doğrultusunda değil, alışkanlıklar yönündedir. Oysa imlâmızı rayına oturtmak için alışkanlıkları kurallaştırmaktan çok, kuralları alışkanlık haline getirmeye ihtiyaç vardır.

Birleşik kelimelerden, birleşik isim hükmünde olanların, şekilce kaynaşmış görünmekle birlikte, bu eğilim de kurallar doğrultusunda değil, alışkanlıklar yönündedir. Oysa imlâmızı rayına oturtmak için alışkanlıkları kurallaştırmaktan çok, kuralları alışkanlık haline getirmeye ihtiyaç vardır.

Aşağıda, birleşik kelimeler, yapıları bakımından bir sınıflandırmaya tabi tutulup, birleşik kelime yapmaya yarayan kelime grupları ayrı ayrı ele alınarak, bu tür kelimelerin yapı, yazılış ve kullanılışları ayrıntılı biçimde incelenerek daha anlaşılır ölçülerin ortaya konulmasına çalışılacaktır.

5.Yapıları Bakımından Birleşik Kelimeler

Yapıları bakımından birleşik kelimeler ikiye ayrılırlar: Birleşik isimler ve birleşik fiiller.

I. BİRLEŞİK İSİMLER

Kelimeler teker teker yalnız bir takım kavramların karşılıkları olurlar, tam bir dilek, duygu ya da düşünce ifade etmezler. Meramımızı, duygularımızı, düşüncelerimizi anlatmak istediğimiz zaman, kelimeleri bir düzen içerisinde birleştiririz. Bu birleştirmeye "anlatım" denir.

Anlatımı oluşturmak üzere kelimeler gruplanarak çeşitli kavramlar arasında derece derece ilişkiler kurarlar. Böylece tek kavramdan anlatıma doğru giderek ifade biçimlerini oluştururlar. Bunlara "kelime grupları" adı verilir. Bazı kelime grupları kavramları sadece daha yakından belirtmeye yararlar, bir yargı, hüküm bildirmezler. Bunlara **belirtme grupları** denir (*evin kapısı, bahçenin duvarı, hocanın kitapları, zeki öğrenci, çok yorgun, annem için vb.*). Her belirtme grubunda bir kelime diğer kelimenin taşıdığı kavramı daha yakından belli etmek için kullanılmıştır. Bu bakımdan bir belirtme grubunda bir belirten (tamlayan), bir de belirtilen (tamlanan) vardır. Belirtme gruplarında grubun cümledeki görevi tek kelimedenden farksızdır. Bu bakımdan bunlar isim çekim eki alıp çekime girebilirler. Ancak ek en son kelimedenden sonra gelir. Belirtme grupları bir yargı taşımadık-

larından tek başlarına tam bir anlatım sayılmazlar. Dılıımızde ısıım tamlaması, sıfat tamlaması, edat grubu, bağlama grubu, zarf grubu, ısıım grubu, ikileme ve unvan grubu belirtme grubu içerisinde yer alan kelime gruplarıdır. Bazı kelime grupları ise tam bir hüküm ifade ederler. Bunlara da **yargı (hüküm) grupları** denir (Öğrenci okula gelmedi. Toplantıya katılmalsınız. Bu çay demli olmuş vb.). Yargı grubu bir cümleden oluşur.

Birleşik isimler belirtme gruplarından meydana gelen anlatım birlikleridirler. Bunları da asıl "birleşik isimler" ve "birleşik isim hükmünde olan birleşik kelimeler" olmak üzere iki kısımda incelemek mümkündür.

1. Asıl Birleşik İsimler

Asıl birleşik isim bir nesnenin adı olmak üzere yan yana gelen birden fazla ismin kalıplaşarak oluşturduğu kelime grubudur. Bu birleşimde isimler doğrudan doğruya, her hangi bir ek almaksızın yan yana gelirler. Bu yüzden Türkçe'de asıl birleşik isimleri, bazı yer adları ile, ikili üçlü bütün şahıs adları meydana getirir. *Faruk Kadri Timurtaş, Ahmet Caferoğlu, Mehmet Kaplan, Muharrem Ergin, Ahmet Hamdi Tanpınar, Halide Edip Adivar, Yusuf Ziya Ortaç, Ahmet Haşim, Yenimahalle, Selimpaşa, Kocamustafapaşa, Haydarpaşa, Afyonkarahisar* gibi.

2. Birleşik İsim Hükmünde Olan Birleşik Kelimeler

Bu tür kelimeler, birden fazla kelimenin yeni bir kavramı karşılamak üzere anlamca kaynaşmasından meydana gelirler. Bu oluşumda kelimeler belli kalıplar içinde yan yana bulunurlar. Bu kalıplar belirtme gruplarını meydana getiren söz öbekleridir.

A. İsim Tamlaması Kalıbında

İki veya daha çok ismin sahiplik, tahsis, tur, vb. nitelikleri belirtmek üzere özel bir biçimde birleşmesinden oluşan kelime grubuna isim tamlaması denir. İsim tamlamasında birinci isme tamlayan (belirten), iyelik eki almış olan ikinci isme ise tamlanan (belirtilen) adı verilir. İsim tamlamasında asıl anlam ikinci kelimenindir, birinci kelime ikinci kelimeyi belirtir. İsim tamlamasında belirten genellikle ilgi hali ekli (evin kapısı, Ahmet'in defteri), bazan da eksiz (bahçe duvarı, tavus kuşu, cennet yolu) olur. Buna karşılık belirtilen her zaman iyelik eki alır. Böylece iki türlü isim tamlaması ortaya çıkmış olur. Bir de ayrıca iki ismin her hangi bir ek almadan yan yana gelmesiyle oluşturulan ve "eksiz tamlama" diye nitelendirilen tamlama vardır.

1. Belirli İsim Tamlaması. Tamlayanı ilgi hali eki (-ın, -in, -un, -ün; -nın, -nin, -nun, -nün) almış olan tamlamaya belirli isim tamlaması denir (yolun sonu, kuşun kafesi, sözün kısası gibi). Belirli isim tamlaması birleşik kelime yapmaya pek elverişli değildir. Çünkü burada belirten değişmekle ana kavram değişmez, aidiyet tesadüfidir. Bundan dolayı iki kelime arasında anlam kaynaşması olmaz, yani belirtme grubu yeni bir kavramı karşılamaz. Bununla

birlikte bazı argo nitelikli mübalağalı anlatımlarda kullanılan sözler, bu kalıpta yapılmış birleşikler olarak kabul edilebilir: *elinin koru*, *malın gozu*, *işin başı*, *korun taşı*, *devenin başı*, *kaçın kurusu* gibi. Ayrıca kuvvetlendirme ve ustun tutma ifadesiyle kurulan belirli isim tamlamalarından da bazan birleşik kelime gibi kullanılanlar vardır: *sözün kısası*, *işin kötüsü*, *yolun doğrusu*, *delinin biri* vb. Bunlar aslında ters çevrilmiş bir sıfat tamlamasıdır (*kısa söz*, *kötü iş*, *doğru yol*, *bir deli* gibi).

2. Belirsiz İsim Tamlaması. Tamlayanı ilgi halı eki almamış olan tamlamadır. İlgi halı eki almadığı için nesne kişiye mal olmaz. Tamlananın aldığı iyelik eki ise onu cinsle mal eder. Bu yüzden belirsiz isim tamlaması daha çok cins kavramı verir. Böylece tamlama cins adı olma özelliği gösterir. Bu yapıda, grubu oluşturan kelimeler anlamca kaynaşmaya fevkalâde müsaittirler. Bu yüzden belirsiz isim tamlaması kalıbında çok çeşitli anlamlarda birleşik kelime yapılabilmektedir.

En eski kaynaklardan beri belirsiz isim tamlaması kalıbında oluşturulmuş birleşik kelimelerin yaygın biçimde kullanıldığını görmekteyiz (*Türk atı* "Türk ismi", *erdem begi*, *sü başı* "ordu kumandanı", *kişi oğlu* "insan", *aşk eri* "seven, âşık" gibi). Dilimizde birleşik kelime yapmaya en elverişli yapı olan bu kalıpla bu gün de pek çok birleşik kelime yapmaktayız. Bu kalıpla kurulan birleşik kelimeleri, kullanılışlarına göre şu şekilde ayırt edebiliriz:

a) Belirsiz isim tamlaması kalıbında kurulan birleşik isimlerin pek çoğu yer ve şahıs ismi olarak kullanılır: Adapazarı < Ada+pazarı, Beypazarı < Bey+pazarı, Boğaziçi < Boğaz+ıçı, Kireçburnu < Kireç+burnu, Kadınhanı < Kadın+hanı, Akdağmadeni < Akdağ+madeni, Rumeli < Rum+eli, Odabaşı < Oda+başı, Kırklareli < Kırklar+eli, İnönü < In+önü, Suşehri < Su+şehri, Zeytinburnu < Zeytin+burnu, Saraçoğlu < Saraç+oğlu, Kılıcoğlu < Kılıç+oğlu gibi.

Bu yapıdaki bir kısım yer adlarında zamanla iyelik ekinin düştüğü görülmektedir: Topkapı < Top+kapısı, Ahırkapı < Ahır+kapısı, Edirnekapı < Edirne+kapısı, Silivrikapı < Silivri+kapısı, Çarşıkapı < Çarşı+kapısı, Bahçe-kapı < Bahçe+kapısı, Mevlânâkapı Mevlânâ+kapısı, Koçhisar < Koç+hısarı, Tekirdağ < Tekir+dağı, Hasankale Hasan+kalesi, Kadıköy < Kadı+köyü, Galatasaray < Galata+sarayı, Duatepe < Dua+tepesi, Hacettepe < Hacet+tepesi, Dolapdere < Dolap+deresi, Ceylanpınar < Ceylan+pınarı, Değirmendere < Değirmen+deresi, Yerköy < Yer+köyü gibi.

b) Belirsiz isim tamlaması kalıbındaki birleşiklerin önemli bir kısmı nitelik bildirirler ve bir ismin önünde sıfat gibi kullanılırlar. Bu tür birleşikler daima ayrı yazılırlar: *ahlâk dışı* (davranış), *akıl dışı* (düşünce), *baklava dilimi* (masa), *baş belâsı* (köpek), *beşik ortusu* (çatı), *çağ dışı* (fıkır), *dız boyu* (kar), *el işi* (orgu), *el yazması* (kıtıp), *fırsat dışkünü* (kımse), *fitne kumkuması* (kadın), *içki dışkünü* (insan), *kalbur ustası* (insan), *kucak dolusu* (selâm), *nur topu* (çocuk), *olağan ustası* (hal), *sınır otesisi* (harekât), *şöhret budalası* (adam), *çam yarması* (insan), *çiçek*

bozuğu (yüz), *kavaf işi* (ayakkabı), *kuş başı* (et), *kuş tüyü* (yastık), *kafa dengi* (arkadaş), *yüz karası* (davranış) gibi.

Bu yapıdaki sıfatların önemli bir bölümü renk bildirirler: *ayva çürüğü* (Kahve rengine çalan sarı renk), *bakır rengi* (Kızıla yakın kahve rengi), *hakla kır* (At donlarından koyu ve iri lekeli kır), *bal köpüğü* (Açık sarı renk), *boncuk mavis* (Yeşile çalar bir mavi), *böcek kabuğu* (Mor ile yeşil arasında ve metal parlaklığında olan renk), *cam göbeği* (Yeşile çalar mavi renk), *çingene pembesi* (Göz alıcı çığ pembe), *demir kır* (Siyah, beyaz karışık griye yakın renk), *gül kurusu* (kurutulmuş pembe gül rengi), *kahve rengi*, *kaz boku* (Kırlı sarı renk), *kestane rengi*, *kül rengi*, *kavun içi* (Pembeye çalan sarı renk), *limon küfü* (Yeşile çalan mavi renk), *nar çiçeği* (Parlak kırmızı renk), *ördek başı* (Yeşille lâcivert arası renk), *vişne çürüğü* (Çürümüş vişne rengi), *yumurta sarısı*, *yavru ağzı* (Kavun içi ile pembe arası bir renk), *zümrüt yeşili* (koyu yeşil) gibi.

c) Bu kalıptaki birleşik kelimelerden bir kısmı zaman, durum, yer ifade ederler ve zarf olarak kullanılırlar: adam akıllı, ağız birliği, akşam saati, akşam üzeri, arap saçı, ay başı, bağ bozumu, bahar noktası, baş aşağı, baş ucu, bayram üstü, bayram ertesi, bayram yeri, diz üstü, ikindi üstü, öğle üstü, duman altı, hafta arası, harman sonu, göz ardı, göz dağı, iş dönüşü, sınır dışı, set üstü, suç üstü, söz gelişi, tek başına, yıl ortası, yıl sonu, yıl başı,yüz üstü gibi.

ç) Belirsiz isim tamlaması kalıbında en çok cins adları olan birleşik kelimeler mevcuttur. Bu birleşikler, unsurlar arasındaki anlamca kaynaşmanın derecesi ne olursa olsun, ayrı yazılırlar:

ada tavşanı, ağaç kavunu, ağı otu, ağustos boceği, ahu dudu, akşam sefası, alçı taşı, altın kokü, amber ağacı, amber çiçeği, ana okulu, antep fıstığı, arap sabunu, ardıc kuşu, arı sutu, armut kabağı, arnavut cığeri, aslan ağzı, aslan kuyruğu, aslan pençesi, asma bitü, aş evi, aşı boyası, ateş boceği, at kestanesi, at kuyruğu (bitki), ayak kabı, ayak yolu, ay çiçeği, ay çoreği, ayna taşı, ayva tuyu, baba tatlısı, badem şekeri, badem yağı, bakım evi, balık yağı, bal kabağı, bal mumu, bal ozu, bal arısı, balık gozu, balık otu, basım evi, bayır kuşu, bayram yeri, bel kemiği, berber balığı, beş parmak otu, bezir yağı, bileği taşı, bit pazarı, bohça boreği, bok boceği, buğday pası, buz dolabı, buz dağı, bulbul yuvası, cam güzeli, ceza evi, cır cır boceği, civan perçemi, cumhur başkanı, çakal eritği, çalı kuşu, çam fıstığı, çayır güzeli, çeküç kemiği, çerkez peyniri, çoban çantası, çoban iğnesi, çoban puskulu, çörek otu, dağ alası, dalak otu, damla sakızı, dana ayağı, dana burnu, dar ağacı, demir yolu, deniz altı, deniz anası, deniz kadayıfı, deniz kızı, deniz yolu, dere boyu, dev aynası, deve boynu, deve kuşu, deve tabanı, dükim evi, dilber dudağı, dip koçanı, divan sazı, diz bağı, diz kapağı, doğum evi, don yağı, dul aptal otu, dul avrat otu, duvak düşkunu, duvar pası, duduk makarnası, duğun evi, duğun salonu, duğun çorbası, düşkunler evi, ebe bulguru, ebe gumeçi, ekmek düşmanı, ekmek kapısı, ekmek ayvası, el bezi, el kızı, el oğlu, el ulağı, eşek arısı, fener balığı, fındık kurdu, fil dişi, fil kulağı, gaz bezi, gelin parmağı, goğus darlığı, gok kuşağı, gok kuresi, gok yuzu, gol başı, göz taşı, göz yaşı, gul yağı, gündüz sefası, güzel avrat otu, hacibehtaş taşı, halk evi, hamam anası, hamam boceği, hanım eli, hanım gobeği, harman dalı, hava alanı, hava gazı, hava yolu, hindistan cevizi, huzur evi, iç işleri, iç oğlanı, iç yağı, imam evi, insan oğlu, insan ustı, ipek boceği, ip ucu, iş adamı, iş başı, iş birliği, iş gucu, iş yeri, it burnu, it dirseği, kaba kulak otu, kadın

budu, kadın gobeği, kadife çiçeği, kapı ağası, kapı kulu, kar çiçeği, kaval kemüğü, kayış dılı, kaymana zırlıtısı, kaz ayağı, kıbarlık budalası, kilometre taşı, kırılı hanım pevniri, koltuk altı, konuk evi, köprü başı, kopek dişi, kudret helvası, kurt ağzı, kuş bakışı, kul kedisi, kupe çiçeği, lâf ebesi, leş kargası, leylek gagası, lisans ustası, loğusa şekeri, lüle taşı, maden suyu, mahalle karısı, martı kedisi, masraf kapısı, medine kurdı, melek otu, merdiven kovası, mersin balığı, meyan koku, meydan sazı, mısır yağı, milletler arası, millet vekili, mola taşı, muhabbet kuşu, muska boreği, nane ruhu, nefes borusu, nisan balığı, nirengi noktası, oda başı, oda hapısı, odun komuru, oğul balı, oğul otu, okul oncesi, ok yılanı, olağan dışı, olağan ustası, on başı, on iki parmak bağırsağı, ordu evi, orman kebabı, orta oyunu, oturak âlemi, oy bulığı, od ağacı, öğretim uyesi, okuz burnu, pamuk yağı, panzehir otu, papaz yahnısı, para babası, parmak uzumu, parmak tatlısı, paşa çadırı, pehlivan duası, perı bacası, peynir tatlısı, piç kurusu, püre otu, polis hafiyesi, post kavgası, puflı boreği, radyo evi, renk koru, ruzgâr gulu, sabun taşı, sağlık ocağı, sakısı güzeli, saman nezlesi, sancak beyi, satır başı, saygı duruşu, saz şairi, seçim çevresi, sekban başı, semiz otu, sen ben kavgası, sepetçi soğudu, ses bilgisi, seyahat acentesi, sıçan kuyruğu, sıçan yolu, sıçan otu, sığır dılı, sıra malı, sırat köprüsü, sigara boreği, simir harbi, sıs perdesti, sokak çocuğu, söz birliği, söz gelişti, söz dızımı, su aygırı, su başı, su çiçeği, sultan kethudası, sürgün avı, sut dışı, sut kıızı, şah damarı, şamar oğlanı, şehu rehberi, şehirler arası, şekeri hastalığı, şeker kamışı, şeref katısı, şeref uyesi, şeytan arabası, şile bezi, taban fiyatı, tabiat ustası, tahta kurusu, taş kebabı, talih kuşu, tan yeri, tarak dubası, tarak otu, tas kebabı, taş basması, taş bademi, tavşan dudağı, tavuk göğsü, taş kıran otu, teke sakalı, tere yağı, tespih boceği, tuına geçidi, tulum peyniri, uç beyi, uğru boceği, usta başı, uzgun balığı, venus çarığı, yahudi baklası, yalı çapkını, yapı taşı, yaya geçidi, yer altı, yer eşiği, yıl başı, yıl donumu, yıldız yağmuru, yığıt başı, yuksuk otu, yuz başı, yuz görümlüğü, yuz ölçümü, yuz suyu, yuz ustası, zaç yağı, zaman aşımı, zeytin yağı gibi

3. Eksiz Tamlama. Bazan iki ismin hiç bir ek almadan yan yana gelmesiyle de birleşik isimler yapılmaktadır. "Takısız tamlama" diye nitelendirilen bu yapıdaki birleşiklerin bir kısmı, yabancı dil kurallarının dilimize tatbik edilmesiyle oluşmuş şekillerdir. Son yıllarda Türkçe'ye iyice yerleşmeye başlayan Batı menşeli kelimelerle beraber, İngilizce isim tamlaması kalıbının da dilimize yerleştirilmesiyle, kelimeleri bu yabancı kalıba sokarak birleşik kelimeler türetilmektedir. Özellikle kuruluş ve firma isimlerinde bu yapıdaki birleşikler gittikçe yaygınlaşmaktadır: *Pera Palas, Deniz Otel, Başak Sigorta, Şekerbank, Tutünbank, Demirbank, Vakıfbank, Sümerbank, İlyas Restoran, Robert Kolej, Selçuk Halı, Yuksel Bufe* vs. Bir de tamlananı başa almak suretiyle yapılan kuruluş isimleri vardır. *Eczane Semra, Restoran Bekir, Sinema 74* gibi. Bunlar dilimizin kurallarına aykırı olup tamamen yabancıya özentiden kaynaklanan kullanılış biçimleridir.

Eksiz tamlama yapısındaki birleşiklerden bir kısmı da belirsiz isim tamlaması, edat grubu, bağlama grubu gibi bazı kelime gruplarından kısaltma yoluyla meydana gelmektedir: *Paşabahçe < Paşa+bahçesi, Mimaroba < Mimar+obası, Kurtkale < Kurt+kalesi, Vezirköprü < Vezir+köprüsü, Çamköy < Çam+köyü, Keçiören < Keçi+öreni, Aşkale < Aş+kalesi; anne anne < anne+annesi, baba anne < baba+annesini, sut anne < sut+annesini, sut kardeş < sut+kardeşi, açt ortay < açt+ortayı, metre kare < metre+karesi, dil bilim < dil+bilimi, emlak market < emlak marketi, kare kok < kare+köku, dip not <*

dip+notu, baş örtü < baş+örtüsü, tanzim satış < tanzim+satışı, gun öte < gun ötesi vb.

Eksiz tamlama kalıbıyla oluşturulan birleşiklerden bir kısmında tamlayan tamlananın neden yapıldığını gösterir: yün çorap, ipek mendil, altın bilezik, gümüş yüzük, naylon gomlek, teneke kutu, demir kapı, bakır tepsi, çelik tencere, gümüş çatal, elmas yüzük, bağa tarak, pırlanta küpe, kadife pantolon, saç levha, lastik top, kerpiç duvar, alüminyum doğrama, cam kavanoz, taş kopru, tahta sandık, keçe külâh, samur kürk, saç soba gibi

Bu yapıdaki kelimelerin bazıları da benzerlik ilişkisiyle kurulmuş birleşiklerdir: hilâl kaş, inci diş, kepçe kulak, elma yanak, servi boy, tunç bilek, sırma saç, tilki çocuk, çelik irade, demir perde, demir leblebi, naylon fatura vb.

Bu kalıptaki bir takım birleşikler ise durum, sıra, yer, yön, akrabalık vb bildiren isimlerin tamlayan olarak kullanılması ile yapılmıştır: *ana yol, alt kat, ana şehir, orta yol, dış alım, dış deri, dış görünüş, ön kapı, iç yüz, iç güvey, sağ el, üst geçit, aşağı mahalle, yukarı oba, ilk bahar, son bahar, son durak, Orta Asya, Doğu Avrupa, Kuzey Irak, kız çocuk, erkek kardeş, kız kardeş, üvey ana, baş hekim, baş köşe, baş bakan, baş imam, baş makale, baş müfettiş, hanım efendi, bey efendi, balık adam, orta öğretim, ilk okul, baş çavuş, demir baş, eş anlam, ayşe kadın vb.*

Bu şekilde iki ismin yan yana getirilmesiyle kurulmuş, eksilteli birleşiklerin sayısı oldukça fazladır. Ancak bu kalıptaki birleşiklerde ilk kelime yani belirten sıfat görevinde olup, belirtileni nitelendirmektedir. Bu bakımdan, bu yapıyı isim tamlamasından çok sıfat tamlaması olarak değerlendirmek gerekir.

B. Sıfat Tamlaması Kalıbında

Anlamı bir sıfat ya da sıfat hukmündeki bir kelime grubuyla sınırlanan bir ismin teşkil ettiği kelime grubuna sıfat tamlaması denir. Bu grupta sıfat ismi nitelendirmek veya belirtmek için hiç bir ek almadan nitelediği veya belirttiği ismin önüne getirilir. Böylece niteleyen ve nitelenen unsur bir anlam bütünlüğü meydana getirirler ve bir isim hükmünde olurlar.

Sıfat tamlaması kalıbı da dilimizde en işlek birleştirme kalıplarından biridir. Niteleme ve belirtme sıfatlarıyla kurulmuş pek çok birleşik kelime bulunmaktadır

1. Dilimizde bu kalıpta pek çok özel ad, lakap ve yer adı olarak kullanılan birleşik kelime vardır. Bunlardan yer adı olarak kullanılanlar genellikle birtişik yazılırlar: *Karadeniz, Akdeniz, Akhisar, Bozdağ, Aladağ, Eskişehir, Uzunköprü, Ulukışla, Kadifekale, Çanakkale, Pamukkale, Toprakkale, Çukurova, Sivrihisar, Esentepe, Kızılırmak, Yeşilirmak, Bozburun, Heybeliada, Kınalıada, Beşiktaş, Tinaztepe, Acıpayam, Göksu, Uzun Hasan, Koca Yusuf, Adalı Halil, Kel Mehmet, Sarı Selim, Deli Dumrul, İkinci Murat, Birinci Selim, Yavuz Selim* gibi.

2. Sıfat tamlaması kalıbındaki birleşiklerin pek çoğu cins adı olarak kullanılır ve ayrı yazılır: *acı ağaç, acı kavun, adsız parmak, ağ benek, ağılı*

bocek, ağır sıklet, ak ağa, ak amber, akar su, akar yakıt, ak ciğer, ak doğan, ak kor, ak kuş, ak yuvar, alaca karanlık, altı yol, artık değer, asılmış adam, atar damar, atlı karınca, ballı baba, bayağı kesir, beyaz peynir, bılır kışı, boz doğan, büyük anne, büyük elçi, çakır ayaz, çalar saat, çifte telli, çift sayı, çiğ kofte, dal kavuk, dar boğaz, deli baş, deli kanlı, dilli dudük, doğru yol, dolma biber, dolma kalem, dort goz, dort işlem, dört yol, düdüklü tencere, düz baskı, düz taban, eksik etek, eski kurt, eski toprak, esmer amber, genel yetenek, genel kurmay, geri hizmet, guler yuz, ham hayal, ham madde, içli kofte, ince bağırsak, ince hastalık, ıy niyet, kotu gun, kara borsa, kara saban, kara gün, kor kuyu, kor kandil, kısır dongu, kuru yemiş, sıvrı biber, sulu boya, sumuklu bocek, toplar damar, toplu sozleşme, tuzlu balgam, tukenmez kalem, uçan kale, uçan daire, uygun adım, uzun eşek, uzun kuyruk, uç kâğıt, yağlı boya, Yakın Çağ, Yakın Doğu, yamalı bohça, yarım küre, yaylı çalgı, yedi kardeş, yuksek okul gibi.

3. Bu kalıptaki birleşik isimlerden sıfat olarak kullanılıp başka bir nesneyi nitelendirenler de vardır: açık göz, ağır ayak, ala tav, altı parmak, bakar kör, basma kalıp, bir takım, boş boğaz, büyük baş, cin göz, çakır keyf, çakır pençe, dal kılıç, dal taban, deli bozuk, deli fişek, duz ayak, eğri yüz, eski tufek, eş değer, eş kenar, ham halat, hiç bir, ikiz kenar, iri kıyım, kör kandil, yalın ayak, yalın kat gibi.

4. Sıfat tamlaması kalıbında olmakla beraber -lı (-lı, -lu, -lu) eki getirilerek anlamı pekiştirilmiş sıfat olarak kullanılan birleşikler de vardır: *aç gozlu, açık sözlü, açık yürekli, ağır başlı, alçak gönüllü, alt yazılı, art zamanlı, bal dudaklı, bir evcikli, bir gözeli, çok anlamlı, çok eşli, çok fazlı, çok sesli, çok uluslu, dar gelirli, deve döşlü, dört kaşlı, dört yüzlü, eski kafalı, eş anlamlı, eş zamanlı, geri kafalı, güler yüzlü, iki yüzlü, kaz kafalı, kır bıyıklı, kısa vadeli, tek katlı, orta halli, orta şekerli, tok sözlü, üç boyutlu, yufka yürekli* gibi.

5. Sıfat tamlamasının ters çevrilip ismin sonuna iyelik ekinin getirilmesiyle oluşturulan birleşikler de sıfat olarak kullanılırlar: *alın açık, ayağı uğurlu, ayarı bozuk, bağı yanık, başı boş, başı kabak, burnu büyük, dumani üstünde, eteği düşük, eteği belinde, ensesi kalın, eli açık, eli yatkın, eli uzun, eli kulağında, eli hafif, eli ağır, fiili bozuk, gönlu zengin, gonlü kara, hatırı sayılır, ipi kırık, ipi çuruk* vb

Bu yapıdaki birleşiklerin bir kısmı zarf olarak da kullanılır: *günü birlik, geliş güzel, başı boş, üstü kapalı, eli bağlı, eli darda* vs.

Aynı yapıdaki birleşiklerden bazıları da isim olarak kullanılmaktadır: *karnı yarık, baldırı çıplak, bağı kara, başı bozuk, beşi birlik, sarığı burma* gibi.

6. Belirtme sıfatlarıyla kurulan sıfat tamlaması kalıbındaki birleşikler de en çok sıfat ve zarf olarak kullanılırlar: *bu gun, bu defa, bu ara, şu sıra, bir kere, bir takım, bir çok, her gün, her zaman, her halde, her hangi bir, her ne gibi*.

C. Edat Grubu Kalıbında

Bir isim ile bir son çekim edatından oluşan edat grupları da çok defa anlamca kaynaşarak birleşik kelime haline gelebilmektedirler. Bu edatlardan bazıları

şekil bakımından da kaynaşmışlardır. Bu birleşikler de en çok sıfat ve zarf olarak kullanılırlar: *o yüzden, niçin, ne gibi, âdet üzere, Allah için, bundan böyle, akşama doğru, sabaha karşı, neden sonra, bunun üzerine, buna rağmen, şunun için, o gibi, yüzüne karşı, baştan aşağı, görünüşe göre, şundan dolayı, ondan başka gibi.*

Ç. Zarf Grubu Kalıbında

Bu kalıptaki birleşik isimler, sıfatlara ve zarflara gelen zarfların bunlarla anlam bakımından kaynaşması ile meydana gelirler ve daha çok zarf olarak kullanılırlar: *peki < pek+iyi, en âlâ, en ufak, en güzel, en aşağı, en fazla, en çok, en iyisi, en kötüsü, en tehlikeli, az sonra, ilk önce, hep birden, top yekün, daha çok, daha iyi, daha doğrusu, daha önce, hiç şüphesiz, biraz* (bitişik yazılışı korunabilir).

D. Hal Ekli İsimlerle Oluşturulmuş İsim Grubu Kalıbında

İsim grupları yönelme, bulunma veya uzaklaşma halindeki isimlerin bir isme ya da sıfata gelmesiyle oluşurlar. Bu gruplar genellikle isim fiil, sıfat fiil ve zarf fiil gruplarından kısaltılmış veya kalıplaşmışlardır. Bu bakımdan bunlara "kısaltma grubu kalıbı" da denilebilir. Burada çekim eki almış isim belirten göreviyle kendinden sonra gelen bir sıfatı, bazan da bir ismi belirtmektedir. Bu belirtmede de, iki isim söz içinde kalıplaşmaya uğrayarak birleşik kelimeler oluşturmaktadırlar. Bu birleşikler sıfat ve zarf olarak kullanılırlar ve daıma ayrı yazılırlar

1. *Yönelme grubu kalıbında.* Bu yapı, yönelme hali eki almış bir isimle, ondan sonra gelen bir isim ya da sıfattan oluşur: *ayağına çabuk, cana yakın, dile kolay, başa belâ, içe donük, başına buyruk, sözüne sadık, etine dolgun, keyfine düşkün, keyfe keder, aslına uygun, içine kapanık, basına kapalı, evine bağlı, boğazına düşkün, ailesine bağlı, sözüne güvenilir, vatanına âşık vb.*

2. *Bulunma grubu kalıbında.* Bulunma hali eki almış bir isim unsuru ile ondan sonra gelen bir sıfat ya da isim unsurundan oluşur: *pahada ağır, yükte hafif, solda sıfır, yerinde ağır, aslında bir, elde bir, karada kaptan, devede kulak, çantada keklik, işinde usta, işinde ciddi, fırında makarna, sahandanda yumurta, denizde kum bizde para, dörtte üç, ikide bir, arada bir, binde bir vb.*

3. *Uzaklaşma grubu kalıbında.* Bu yapıdaki birleşikler, uzaklaşma hali eki almış bir isimle ondan sonra gelen bir isim ya da sıfat unsurundan oluşur. *içinden pazarlıklı, yandan çarklı, kafadan sakat, ağızdan dolma, anadan doğma, sonradan görme, gözden irak, içten pazarlıklı, kardan adam, elden düşme, kıldan ince, kılıçtan keskin, başından belli, candan arkadaş, kendinden emin, babadan hovarda gibi.*

4. *Bu grupların tersi görünüşünde olan kelime gruplarıyla da kurulmuş birleşikler vardır.* eller yukarıda, baş üstüne, silâh elde, parmak tetikte, sağlık Allah'tan, ekmek elden su gölden, ayak üzengide gibi.

Bir de yukarıdakilerin dışında, yalın ya da çekim eki almış bir isimle, yine çekim ekli bir başka ismin yan yana gelmesiyle oluşmuş gruplar vardır *baş başa, omuz omuza, el ele, göz goze, burun buruna, yüz yüze, sırt sırta, diz dize, kucak*

kucağa, kol kola, üst üste, alt alta, arka arkaya, yarı yarıya, yan yana, nefes nefese, kuru kuruya ; baştan başa, derinden derine, uzaktan uzağa, günden güne, elden ele, dilden dile, kulaktan kulağa, derinden derine, akşamdan sabaha, içneden ipliğe, tepeden turnağa, baştan ayağa, sabahdan akşama gibi.

5. *İsnat grubu kalıbında.* İsnat grubu, biri diğerine isnat edilen iki ısımsunurundan meydana gelir Bunlar yukarıda sıfat tamlaması kalıbında oluşturulan birleşiklerden bahsederken de temas edildiği gibi, ters çevrilmiş bir sıfat tamlaması görünüşündedirler. İsnat grubunda, isnat edilen unsur, kendisine isnat olunandan sonra gelir. Kendisine isnat olunan unsur genellikle iyelik eki almış olur, bazan yalın halde de bulunabilir. Bu şekilde oluşturulan birleşikler umumiyetle sıfat olarak kullanılırlar ve ayrı yazılırlar: *baş açık, baş aşağı, ayak yalın, gün aydın, gözler yaşlı, yürek taş, baba bir, para peşin, göz kapalı; alnı açık, ayarı bozuk, saçı uzun, aklı kısa, başı boş, çenesi düşük, sohbeti tatlı, gözü tok, aslı belirsiz, üstü kapalı, ağzı açık, alnı ak, gönlü zengin, hatırı sayılır, eli kulağında, dumunu üstünde, eli belinde, aklı havada, işi yolunda, eli işte, gözü oynasta, gözü yukarıda, günahı boynuna gibi.*

E. Çekimli Fiil Kalıbında

Dilimizde bazı birleşik kelimelerin ise çekimli fiil kalıbında meydana geldikleri görülmektedir. Bunlar ya iki çekimli fiil unsurunun birleşmesi ya da fiilin özne, nesne ve zarf gibi çeşitli unsurlarıyla kaynaşması biçiminde oluşmaktadırlar. İsim ve sıfat olarak kullanılan bu birleşiklerin sayıları pek fazla değildir:

1. *Her iki unsuru çekimli fiil kalıbında olanlar.* Bu kalıpta oluşturulan birleşikler genellikle ya geniş zaman ya geçmiş zaman ya da emir kipinde iki kelimenin bir araya gelmesiyle şekillenirler. *biçer döver, gelir gider, konar göçer, olur olmaz, çakar almaz, yanar doner, uyur gezer, yazar çizer, okur yazar, yuzer gezer; kaptı kaçtı, oldu bitti, uçtu uçtu, vurdum duymaz, girdi çıktı, dedi kodu, oldum olası; gel git, gel geç, kaç göç, kap kaç, ort bas, sek sek, var gel, ver yansın gibi.*

2. *Özne, nesne, zarf durumundaki isimlerle, çekimli fiilin kalıplaşmasıyla oluşanlar.* al bastı, ayak bastı, ateş kes, az gelişmiş, ileri gitmiş, geri kalmış, çıt kırıldım, cıger deldi, gün indi, gün döndü, fır döndü, imam bayıldı, karga sekmez, kaş bastı, kuş konmaz, kül bastı, sinek kaydı, şıp sevdi, zıp çıktı, rast gele, hayır ola, uğur ola, lâf ola, eyyam ola gibi.

3. *Yukarıdaki yapının tersi görünüşte olan, yani fiil unsurunun isim unsurundan önce gelmesiyle kurulmuş birleşikler.* al aşağı, al beni, bastı bacak, çal çene, gel beri, kızma birader, salla baş, sık boğaz, unutma beni; çala kalem, çala kamçı, çala kaşık, çala kılıç, çala paça gibi.

4. *Sıfat fiillerle kurulmuş birleşikler.* Fiil soyundan olan sıfat fiillerle dilimizde pek çok birleşik kelime yapılmıştır. Bu birleşikler sıfat ve isim olarak yaygın biçimde kullanılmaktadır: *alay bozan, ayı boğan, aptes bozan, ağrı kesen, ağaç kakan, baş bakan, barış sever, bilgi sayar, buz kıran, can kurtaran, çakal*

boğan, değer bilir, dal kıran, dalga kıran, et yaran, geviş getiren, gok delen, göz alıcı, göz bağcı, hayır sever, hasta bakıcı, hacı yatmaz, iyilik sever, iş veren, kaplan boğan, kar delen, konuk sever, kurt boğan, kuş konmaz, oyun bozan, öksüz sevindiren, roket atar, sinek kapan, vatan sever gibi.

F. İkileme Kalıbında Kurulan Birleşik Kelimeler

İkileme anlamı güçlendirmek, ifade gücünü arttırmak, kavramı zenginleştirmek maksadıyla aynı cinsten iki kelimenin arka arkaya getirilmesiyle oluşan kelime grubudur. İkilemede yan yana gelen iki kelimeyi anlam ya da şekil ilişkisi birbirine yaklaştırır. Bu yüzden ikilemeler ya aynı kelimenin tekrarlanması veya anlamları birbirine yakın ya da karşıt olan yahut da sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana gelmeleriyle oluşurlar. Dilimizde Eski Türkçe devresinden beri (*yabız yablak, iş küç vb.*) geniş yer tutan ikilemelerde, bazan iki kelime anlamca kaynaşarak farklı bir kavramı ifade eden birleşik kelime niteliğini kazanır. İkilemeler cümlede isim, sıfat ve zarf olarak kullanılırlar ve daima ayrı yazılırlar. Aralarına her hangi bir noktalama işareti konmaz.

1. Aynı Kelimenin Tekrarı ile Yapılan İkilemeler.

azar azar, ardın ardın, apul apul, afal afal, bangır bangır, bar bar, bas bas, bel bel, buram buram, cayır cayır, cıvil cıvil, cıyak cıyak, çatır çatır, çin çin, çitür çitür, dobra dobra, erim erim, fokur fokur, fıkır fıkır, fellik fellik, gır gır, guldu guldu, gücür gücür, harıl harıl, haldır haldır, hungur hungur, ışıl ışıl, ılgıt ılgıt, inim inim, için için, kat kat, kıdım kıdım, kıtır kıtır, lop lop, muncık muncık, miril miril, pufur pufur, surum surum, tıklar tıklar, tıpış tıpış, vir vir, vızır vızır, yapış yapış, yaşın yaşın, zangır zangır, zonk zonk vb.

2. Eş ya da Yakın Anlamli Kelimelerden Kurulan İkilemeler

Bu tür ikilemeler aynı anlama gelen veya çok yakın anlamli iki ayrı kelimenin oluşturduğu ikilemelerdir. Yakın anlamli kelimelerden meydana gelen ikilemelerde, bazan anlam yakınlığından başka ses ve şekil yakınlıkları da vardır: *apar topar, abuk sabuk, abur cubur, ayan beyan, çiti piti, cız bız, çatur çatur, çoluk çocuk, çor çop, el gün, eş dost, ev bark, eski püskü, eğri büğrü, enine boyuna, deli dolu, derme çatma, doğru durust, dünya âlem, dol doş, don gomlek, fitne fucür, falan filân, güç belâ, hır gur, hay huy, ıvir zıvir, karman çorman, kem küm, köşe bucak, konu komşu, kurt kuş, pat kut, pılı pırtı, sen ben, sıkı fıkı, şöyle boyle, şu bu, ufak tefek, üç beş, vırt zırt, yalan dolan, yara here, zar zor, zil zurna.*

Bu grupta türemiş sıfatlarla kurulmuş olan ikilemeler de vardır: anlı şanlı, afralı tafralı, cıcılı bicili, derli toplu, kanlı canlı, kayıtsız şartsız, kelli fellı, namlı şanlı, soylu soplı, yağlı ballı, yaşlı başlı gibi.

3. Zıt Anlamli Kelimelerden Kurulan İkilemeler

Bunlar anlam bakımından birbirine karşıt olan iki kelimenin meydana getirdiği ikilemelerdir. Bu tür ikilemeler çoğu zaman anlatılmak istenen kavramın sınırlarını belirlemeye yararlar: *aşağı yukarı, az çok, alt üst, alış veriş, er geç, gece gündüz, gidiş geliş, dost düşman, duyulur duyulmaz, ileri geri, iyi kötü, öte beri, sabah akşam, uyur uyanık, var yok, varsa yoksa, yaz kış; aşağılı yukarılı,*

akşamli sabahlı, altlı ustlü, irili ufaklı, içli dışlı, senli benli, ucuz pahalı, vakitli vakitsiz, yerli yersiz, zamanlı zamansız vb.

4. Pekıştirmeli İkilemeler

Bu tür ikilemeler kelime başına ekleme bir unsur getirmek suretiyle yapılan ikilemelerdir. Normal ikilemelerde kelimeler tekrarlandığı halde, burada bir nevi heceler tekrarlanır. Fakat tekrar edilen heceden biri ekleme bir ünsüzle yeni bir biçime girerek tekrar edilir. Hecelere ses ilâvesi iki şekilde yapılır:

a) *Kelime başına "m" sesi getirilerek yapılan ikileme.* Ünlü ile başlayan kelimenin başına doğrudan doğruya, ünsüzle başlayan kelimelerde ise ünsüz kaldırılarak yerine bir "m" sesi getirilir. Bu şekilde elde dilen kelime ikilemenin ikinci unsuru olarak kullanılır: *çocuk mocuk, şaka maka, para mara, kalem malem, lâf maf, iş miş, ekmek mekmek, kardeş mardüş, söz möz, yazı mazı, zam mam, zor mor* gibi.

b) *"m, p, r, s" sesleriyle yeni heceler oluşturularak yapılan ikileme.* Bu yolla yapılan ikilemede kelimelerin ilk hecelerinin sonundaki ünsüz kaldırılır, elde edilen hece "m, p, r, s" seslerinden biriyle kapatılarak yeni bir hece oluşturulur. Eğer kelime ünlü ile başlıyorsa ünlüden sonra "p" ünsüzü getirilerek hece oluşturulur, bu hece kelimenin başına ilâve edilerek ikileme meydana getirilir: *açık -> ap açık, ayrı -> ap ayrı, başka -> bam başka, cavlak -> cas cavlak, çabuk -> çar çabuk, dik -> dim dik, doğru -> dos doğru, eğri -> ep eğri, gök -> göm gök, ıssız -> ip ıssız, ince -> ip ince, katı -> kas katı, koca -> kos koca, kuru -> kup kuru, siyah -> sim siyah, şirin -> şip şirin, takır -> tam takır, taze -> tap taze, uzun -> up uzun, yeşil -> yem yeşil, yuvarlak -> yus yuvarlak* gibi. Bazen "p"den sonra "a,e"; "r"den sonra da "ıl, il" getirilerek ekleme heceler genişletilebilir: *çevre -> çepe çevre, düz -> dupe düz, sağlam -> sapa sağlam, yalnız -> yapa yalnız, gündüz -> güpe gündüz, çıplak -> çırıl çıplak, sıkılam -> sırlı sıkılam* gibi.

Pekıştirmeli ikilemelerde belirli bir ek kullanılmadığı için, bunlar türemiş kelime olarak kabul edilmezler. Ancak ekleme unsurun tek başına bir anlamı olmamakla birlikte, oluşturulan grubun vurgusunu bu unsur üzerinde taşır. Bu fonksiyonu bakımından da bir çeşit anlamlı kelime niteliği kazanır, yani bunlar bir çeşit ön edat gibi kabul edilirler. Bu bakımdan bu yapıdaki kelimeleri de birleşik olarak değerlendirmek ve öteki ikilemelerde olduğu gibi ayrı yazmak gerekir.

5. Zarf Fiillerle Kurulan İkilemeler

Bu tür ikilemelerin çoğu, aynı fiilin zarf fiil biçiminin tekrarı ile yapılmış ikilemelerdir. Eş anlamlı ya da karşıt anlamlı fiillerle kurulmuş olanlar da vardır. Bu birleşikler cümlede zarf olarak kullanılırlar ve ayrı yazılırlar *alıştırı alıştırı, araya araya, bata çıka, böğüre böğüre, diye diye, döke döke, döke saça, döne döne, dura dura, düşe kalka, düşüne düşüne, ezile buzüle, gerine gerine, gide gide, git gide, güle oynaya, koşa koşa, konuşa konuşa, sallana sallana, salına salına, sere serpe, soylene soylene, tıka basa, yana yakıla; durup durup, gidip gelip* gibi.

KAYNAKÇA

- Halil Açıkgöz, "Türkçe'de Bitişik Kelime Meselesi", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, yıl 16, sy. 2 (Nisan 1987), s. 35-58.
- Mehmet Akalın-Mertol Tulum, *Yeni İmlâ Kılavuzu*, İstanbul (ts).
- Doğan Aksan, *Türkçe'nin Gucu*, Ankara 1987.
- Omer A. Aksoy, *Atasozleri ve Deyimler Sözlüğü I, Atasozleri Sözlüğü*, Ankara 1981.
- Besim Atalay, *Türkçede Kelime Yapma Yolları*, İstanbul 1946.
- Tahsin Banguoğlu, *Ana Hatlarla Türk Grameri*, İstanbul 1940.
- a. mlf., *Türk Grameri, Ses Bilgisi*, Ankara 1959
- a. mlf., *Türkçenin Grameri*, İstanbul 1974.
- Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul 1982.
- Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi [trc. Alı Ulvı Elove])*, İstanbul 1941.
- Ahmet Cevat Emre, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1945
- Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1972.
- Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi* (4. baskı), Ankara 1979.
- Beşir Goğuş, "Türkçe'de Birleşik Kelime Oluşumu ve Birleşik Kelimelerin Nasıl Yazılması Gerektiği", *TDAY-Belleten* 1962, Ankara 1963, s. 245-264.
- Vecihe Hatiboğlu, "Kelime Grupları ve Kuralları", *TDAY-Belleten* 1963, Ankara 1964, s. 204-244.
- a. mlf., *Pekiştirme ve Kuralları*, Ankara 1973.
- a. mlf., *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara 1982
- Abdulkadir İnan, "S. S. Mayzel: Türk Dilinde İzafet" (tanıtma yazısı), *TDAY-Belleten* 1958, Anka 1958, s. 297-313.
- Lars Johanson, *Aspekt im Türkischen*, Uppsala 1971.
- Zeynep Korkmaz, *Grameri Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992
- Mecdut Mansuroğlu, "Bitişik Yazmak", *Bilgi*, sy. 63, (Temmuz 1952), s. 8-9.
- a.mlf., "Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerinde Notlar", *TDED*, X (1960), s. 5-24.
- Sevgi Özel, *Türkiye Türkçesinde Sozcuk Türetme ve Bileştirme*, Ankara 1977.
- Samım Sınanoğlu, "Bileşik Kelimeler ve Yazılışları Üzerine Bir Deneme", *Türk Dili*, sy. 85 (Ekim 1958), s. 7-12.
- Faruk Kadri Tımurtaş, *Osmanlı Türkçesi Grameri*, İstanbul 1979.
- a. mlf., *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*, İstanbul 1979.
- Ahmet Topaloğlu, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1989.
- Osman Nedim Tuna, "Türkçe'de Tekrarlar", *TDED*, III/3-4 (1949), s. 429-447; IV/1-2 (1950), s. 35-82.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 1-2. Ankara 1988
- Türk Dil Kurumu, *İmlâ Kılavuzu*, Ankara 1993.
- Recatı Unal, "Türkiye Türkçesindeki Bir Ad Obeği Sorunsalı: 'Takısız' Denilen Ad Tamlaması ve Ad Tamlaması Sınıflaması İçindeki Yeri", *Dil Dergisi*, sy. 18 (Nisan 1994), s. 37-42.
- Hamza Zulfıkar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Ankara 1991.